

תורת הצורות בספר הדקדוק ליוסף בן נוח הקראי

ידיעתנו על ההיסטוריה של הדקדוק העברי אצל הקראים בימי הביניים התעשרה לא מכבר בעקבות גילוי טקסטים באוספים של כתבי-היד על שם פירקוביץ' בספרייה הלאומית הרוסית בסנט-פטרסבורג. מן הטקסטים החשובים ביותר על הדקדוק הקראי שנשתמרו באוספים הם החיבורים של אֲבוּ יַעֲקֹב יוֹסֵף אֲבֵן נוּחַ (יוסף בן נוח) ותלמידו אֲבוּ אֶלְפֶּרַג' הָאֲרוֹן אֲבֵן אֶלְפֶּרַג'.

יוסף אבן נוח חי בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה העשירית לספירה ובתחילת המאה האחת עשרה. לפי הכרוניקה של אֲבֵן אֶלְהִיָּתִי הִיָּה לוּ בֵּית מִדְרַשׁ (دار العلم) בירושלים ובו שבעים מלומדים קראים, אולי חיקוי לשיבה הרבנית בארץ ישראל שהיו בה שבעים חברים.¹ אבן נוח היה אחד המלומדים הקראים החשובים ביותר בזמנו; מקור מסוים מציין את אבן נוח ברשימת "המורים של ירושלים".² אבן אלהיתי מעיד כי בחיבור שתוארך בשנת 393 לה'ג'רה (1002/3 לספירת הנוצרים) מזכיר יוסף אבן נוח את שני תלמידיו: יעקב אלבציר ואבו אלפרג' הארון שהיו לומדים בהשגחתו בבית מדרשו, עדות שבית המדרש כבר נוסד בתחילת המאה האחת עשרה.

בידינו שני חיבורים בערבית המיוחסים ליוסף אבן נוח: פירוש לתורה וחיבור על הדקדוק, שני החיבורים נזכרים בטקסטים אחרים מימי הביניים. המלומד הקראי עלי בן סולִימָאן (חי במחצית השנייה של המאה האחת עשרה) כתב פירוש לתורה, ואחד ממקורותיו היה תמצית פירושו של יוסף אבן נוח שנעשה על ידי אבו אלפרג' הארון,³ והוא גם שמזכיר את החיבור על הדקדוק שמכונה בקולופונים "אלדקדוק" בלבד.⁴ ייתכן שיוסף אבן נוח זהה עם אבו יעקב יוסף בן בכתויה (או בכתוי) הנזכר

1. G. Margoliouth "Ibn al-Hifī's Arabic Chronicle of Karaite Doctors", *Jewish Quarterly Review*, OS IX (1896/7), pp. 433, 438-439.

2. החמש-עשרה, J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, II, Philadelphia, 1935, pp. 33-34.

3. מאן (שם), עמ' 31; המלומדים האחרים ברשימה הם בני זמנו יפת בן עלי ואבו סורי אבן זוטא.

4. S. L. Skoss, *The Arabic Commentary of 'Ali ben Suleimān the Karaite on the Book of Genesis*, Philadelphia 1928, p. 91.

5. סקוס (שם), עמ' 4-11; W. Bacher, "Le grammairien anonyme de Jérusalem", *Revue des Études Juives*, 30 (1895), p. 251.

במקורות אחדים, וכפי הנראה, בכתיבה היה אחד מאבותיו של יוסף דור לפני אביו מולידו. נמצא כי יוסף בן בכתיבה היה מדקדק שחיבר ספר הנקרא "אלדקדוק", הוא נזכר גם בכינוי "הבבלי" ו"מורה הגלות" (מעלם אלג'אליה) – הוכחה על פעילויותיו בעירק.⁵ קולופון כתב-היד של "כתר מקרא" מזכיר את "חצר אבן בכתיבה" שבה הופקד הכתר.⁶ המילה העברית "חצר", מקבילה למילה הערבית דָאר, שבה משתמש אבן אלהיתי כדי לתאר את בית המדרש של אבן נוח. מכתב מגניזת קהיר מאמצע המאה האחת עשרה מכנה את בית המדרש הקראי בירושלים "מג'לס" (מקום התכנסות חברתית), מסתבר שהחצר לא הייתה מקום לימודים בלבד אלא גם מרכז חברתי ומקום תפילה.⁷ תלמידו של יוסף אבן בכתיבה, סעיד שיראן, היה אף הוא מדקדק.⁸

אחרי פטירת יוסף אבן נוח עברה ראשות בית המדרש הקראי בירושלים לתלמידו אבו אלפרג' הארון שהיה פעיל במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה. אבו אלפרג' הארון כתב כמה חיבורים בערבית על הלשון העברית ובהם: חיבור מקיף על תורת הצורות והתחביר של העברית שנקרא "אלכתאב אלמשתמל עלי אלאצול ואלפצול פי אללגה אלעבראניה" (הספר המקיף של השורשים והנגזרים בלשון העברית), ושכתיבתו נסתיימה בשנת 1026 לספירה;⁹ גרסה מקוצרת של החיבור

- מיוחס ליוסף אבן נוח במקורות אחדים, כגון מרדכי בן ניסן, דוד מרדכי, וינה, תק"צ, עמ' 25; ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות לתולדות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם, וינה תר"ך, עמ' 106. אולם יהודה הדסי (אשכול הכופר, גזולוא, 1836, עמ' 258) מייחס חיבור זה לאלקרקסאני, ולפיכך מהימנות הייחוס לאבן נוח מסופקת.
5. ראה: פינסקר (לעיל הערה 4), עמ' 62; מאן (לעיל הערה 1), עמ' 30. אולם צריך לציין כי, לפי אבן אלהיתי, חי אבן נוח בירושלים שלושים שנה (מרגוליות [לעיל הערה 1], עמ' 433). המקור שפרסם פינסקר מזכיר את "ספר המצות" ליוסף אבן בכתיבה, אך יש שחושבים כי זו טעות. השווה: S. Poznański, "Aboul-Faradj Haroun ben al-Faradj le Grammairien de Jérusalem et son Mouschtamil", *Revue des Études Juives*, 30 (1896), 215, n.4; סקוס (לעיל הערה 3), עמ' 6–7 (מבוא).
6. ראה: P. Kahle, *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927–1930, p. 67; מאן (לעיל הערה 1), עמ' 31.
7. T-S 8J20.12 שפרסם: מ' גיל, ארץ-ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), תל-אביב תשמ"ג, תעודה 297.
8. S. Poznański, "Karaites Miscellanies", *Jewish Quarterly Review*, OS 8 (1895/1896), p. 699; (לעיל הערה 1), עמ' 30.
9. ראה: סקוס (לעיל הערה 3), עמ' 11–27 (מבוא); גיל, (לעיל הערה 7), א, סעיף 938, עמ' 655–656 ומראי המקומות המצוטטים שם. לסקירת תוכן "אלכתאב אלמשתמל" ראה: כבר (לעיל הערה 4), עמ' 232–256, הוא מפרסם כמה פסקאות קצרות; מחקרים ב"אלכתאב אלמשתמל" שהתפרסמו לאחרונה: א' ממן, "המחשבה הדקדוקית בימי הביניים: בין הקראים לרבנים", מחקרים בלשון, ז (תשנ"ו), עמ' 79–96; "המקור ושם הפעולה בתפיסת אבו אלפרג' הארון", מ' בראשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 119–149; א' ממן ומ' זיסלין מכינים מהדורה מדעית של החיבור.

המכונה "אלכתאב אלכאפי" (הספר המספיק);¹⁰ קטע של חיבור אחר הנקרא "כתאב אלעקוד פי תצאריף אללגה אלעבראניה" (ספר המחרוזות בשימושי הלשון העברית) שהוא, כפי הנראה, תקציר של "אלכתאב אלכאפי";¹¹ "הדאית אלקארי" (הוריית הקורא), חיבור נפרד הן בתורת הקריאה במקרא שהופיע בנוסח ארוך ובנוסח קצר.¹²

יש הבדלים בין התפיסה הדקדוקית של אבו אלפרג' הארון לבין מורהו יוסף אבן נוח. דמיון לתפיסות הדקדוקיות ולמינוח של יוסף אבן נוח נמצא בחיבורים בני זמנו בארץ ישראל, כגון של הפרשן יפת בן עלי ושל המילונאי דוד בן אברהם אלפאסי. לעתים מצביע אבו אלפרג' במפורש על חילוקי דעות בינו לבין קודמיו, אך עם זאת אימץ אלמנטים רבים מהמסורת המוקדמת.

ספר הדקדוק של אבן נוח הוא הטקסט הקדום ביותר שאפשר לזהותו בוודאות כחיבור דקדוקי קראי,¹³ אף על פי כן אבן נוח לא היה המדקדק הקראי הראשון. המלומדים, קראים אחרים בני זמנו, כתבו ספרי דקדוק, למשל, הדסי מזכיר ספר דקדוק לסהל בן מצליח, בן דורו של אבן נוח.¹⁴ אבן נוח עצמו מזכיר את חכמי הדקדוק אך בעילום שם. כמה קטעים של פירושי מקרא קראיים הכתובים בפרסית יהודית ושתוכנם דקדוקי על פי רוב התגלו בגניזת קהיר. הם קרוכים בתבניתם

10. כמה פסקאות קצרות מן "אלכתאב אלכאפי" פרסמו: פוננסקי (לעיל הערה 5), עמ' 197–213; M. Zislin, *Kratkiye Soobshcheniya Instituta Narodov Azii*, 86 (1965), עמ' 164–177; pp. 164–177; הנ"ל: *Palestinskiy Sbornik*, 7 (1962), pp. 84–178; וד' בקר, "שיטת הסימנים של דרכי הפועל העברי" לפי המדקדקים הקראים אבו אלפרג' הארון ובעל מאור העין", מ"ע פריימן (עורך), מחקרים במדעי היהדות, תל-אביב תשנ"א, עמ' 249–279.
11. Published by: H. Hirschfeld, "An Unknown Grammatical Work by Abul-Faraj Harun", *Jewish Quarterly Review*, N, S 13 (1922/1923), pp. 1–7; אלכתאב אלכאפי בהכנה בקימברידג' ע"י קבוצת חוקרים הכוללת את ג'פרי כ'אן, מריה אנגלס גלגו ויהודית אלשובי שלנגר.
12. על ייחוס חיבור זה לאבו אלפרג' הארון, ראה: אילן אלדר, תורת הקריאה במקרא, ירושלים, 1994, עמ' 40–43.
13. ג' אלוני פרסם טקסט שמכיל רשימת מונחים המתייחסים לתחומי המסורה, הדקדוק והפרשנות ["רשימת מונחים קראית מהמאה השמינית", א' ויזר ובי'צ לוריא (עורכים), כתבי החברה לחקר המקרא בישראל (לזכר ד"ר י"פ קורנגרין), תל-אביב תשכ"ז, עמ' 324–363]. וחשב שהוא נכתב על ידי קראי במאה השמינית, אך נראה שטקסט זה אינו ממקור קראי. ראה: G. Khan, *The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought: Including a Critical Edition, Translation and Analysis of the Diqduq by Abū Ya'qūb Yūsuf ibn Nūḥ on "The Karaite Tradition of the Hagiographa, Leiden; Brill, 2000* "The Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought", W. Horbury (ed.), *Hebrew Study from Ezra to Ben-Yehuda*, 1999, Edinburgh, pp. 186–203.
14. אשכול הכופר (לעיל הערה 4), עמ' 167 (אות שיי"ן); עמ' 173 (אות צר"י).

ובתוכם ל"אלדקדוק" של אבן נוח, וייתכן שנכתבו באותה תקופה; ש' שקד, שפרסם אחדים מהם, מייחסם למהגרים קראים מפרס לארץ ישראל.¹⁵ בקטעים מחיבור דקדוקי קראי עלום שם שפרסם א' הרכבי מונחים דומים למונחים שהשתמש בהם אבן נוח.¹⁶ ייתכן שכמה מהמלומדים עלומי השם שהזכיר אבן נוח היו בני זמנו, אך יש שהוא מזכירם בברכת המתים.¹⁷ גם אבו אלפרג' הארון מייחס כמה תפיסות דקדוקיות על התורה למדקדקים קראים קדומים מעירק.¹⁸ המסורות של אסכולה עירקית זו שתיאר אבו אלפרג' דמות למה שאנו מוצאים ב"אלדקדוק" של אבן נוח, ובחומר הדקדוקי בחיבורי יפת בן עלי ובחיבורי אלפאסי. ההתייחסויות לקודמי אבן נוח מוכיחה שהתפיסה הדקדוקית הקראית כבר הייתה קיימת במחצית הראשונה של המאה העשירית, בימי חייו של ר' סעדיה גאון, שנחשב עד כה מדקדק העברי הראשון. מקור המסורת הדקדוקית הקראית היה, כפי הנראה, פעילויותיהם של בעלי המסורה במאה התשיעית.¹⁹

במאמר זה אגביל את דבריי לניתוח אחד ההיבטים המרכזיים בכתבי אבן נוח ב"אלדקדוק" שלו, הלא הוא תפיסתו את תורת הצורות. דמיון לתפיסותיו בתורת הצורות נמצא בחיבורי קראים אחרים במאה העשירית וכן בעדותו של אבו אלפרג' בדבר הרעיונות הדקדוקיים של קודמיו.

ספר הדקדוק של אבן נוח אינו חיבור של תאוריה דקדוקית מסודרת ושיטתית, כי אם סדרה של הערות דקדוקיות על המקרא עם קטעי פרשנות, לכן רוב התפיסות הדקדוקיות אינן מוסברות, וצריך להסיק את משמעותן מההקשר. החיבור הוא על כל המקרא ועל מילים וצירופים שנחשבו בעיניו טעוני ביאור וניתוח. רוב ההערות דנות בתורת הצורות, אך נידונים גם עניינים בתורת ההגה ובתחביר.

כמה כתבי-יד שבהם חלקים גדולים מספר הדקדוק שמורים באוסף פירקוביץ' השני בסנט-פטרסבורג,²⁰ וקטעים אחדים של החיבור שנמצאו באוספים מגניזת

15. S. Shaked (ed.), "Two Judaeo-Iranian contributions", *Irano-judaica*, Jerusalem 1982, pp. 304-312

16. א. הרכבי, זכרון לראשונים, מחברת חמישית, סנט-פטרסבורג תרנ"א. מהדורה שלמה של טקסט זה יחד עם הקטעים הפרסיים הנ"ל התפרסמו עכשיו ב: G. Khan, *Early Karaite Grammatical texts*, Atlanta, 2000

17. למשל: הדהו הו מדהב בעץ אלעלמא רחמה אללה (II Firkovitch Ev. Arab. I 4323, fol. 9a) ("והי דעת אחד המלומדים, ירחמהו השם"); הברכה "רחמה אללה" מלמדת שהאיש הנוכח מת.

18. למשל: אלדי דהב אלי דלך [...] מן אלדקדוקיין קום מן אלעראקיין (אלכתאב אלכאפי, כ"י II Firk. Ev. Ar. I 2437, fol. 37b) "מי שהביע דעת זו מתוך המדקדקים היא קבוצה של העירקיים".

19. ראה מאמרי (לעיל הערה 13).

20. שלושה כתבי-יד מיוסף זה הנוכרים במאמר זה הם: II Firk. Ev.-Arab. I 4323 (= כ"י א), II Firk. Ev.-Arab. I 1756 (= כ"י ב), II Firk. Ev.-Arab. I 1756 (= כ"י ג).

קהיר באוקספורד ובקימברידג' פרסם דן בקר.²¹ הטקסט של ספר הדקדוק נכתב בערבית, אך מונחים דקדוקיים רבים הם בעברית ובהם שם החיבור.²² רבים מהמונחים מופיעים גם בחיבורים של יפת ושל אלפאסי, אבל הם תורגמו לרוב לערבית בידי אבו אלפראג.²³

הגזירה של צורות הפועל

בספר הדקדוק של אבן נוח אפשר להבחין בשתי רמות של גזירת צורות הפועל: האחת מיסוד לקסיקלי והשנייה מיסוד מורפולוגי.

היסוד הלקסיקלי

צורות פועליות נגזרות ממה שנקרא "לגה" (לשון). ה"לגה" היא היחידה הלקסיקלית שהפועל שייך לה, היא התוכן הסמנטי היסודי של הפועל, בלי להתייחס לשינויים תנייניים במשמעות כתוצאה מנטיית הפועל. ה"לגה" מבוטאת לפעמים בשם פעולה מופשט. למשל:

(1) הרה ללת ... יקאל אנהא מן לגה יִלְלָה
 "הָרָה לָלַת (שמואל א ד, יט) ... נאמר שהיא מן 'לגה' יִלְלָה" (כ"י א, דף 4א).

(2) אצרך ... הוא מן לגה אלחרז
 "אֶצְרֶךָ (ירמיהו א, ה) ... הוא מן 'לגה' השמירה" (כ"י א, דף 15ב).
 ה"לגה" של הצורה הפועלית נקבעת בהשוואה למובאה מהמקרא שיש בה צורה פועלית בעלת אותה תוכן סמנטי, דהיינו ששייכת לאותה ה"לגה". ההבדלים בנטיית שתי הצורות אינם חשובים. למשל:

(3) תקשיח לבנו ... הו מן לגה הקשיח בניה ללא לה
 "תִּקְשִׁיחַ לְבָנִי מִיְרְאֲתָךְ (ישעיהו סג, יז) הוא מן ה'לגה' של הַקְשִׁיחַ פְּנִיָה לְלֹא-לָהּ (איוב לט, טז)" (כ"י א, דף 12א).

21. דן בקר, "קטעים מתוך פירושים לשוניים קראיים לספר ויקרא ולספר ישעיה", לשוננו, נא (תשמ"ז), עמ' 168-131. בשל חוסר חומר אחר מהחיבור לא יכול בקר לזהות את מחבר הקטעים.

22. בגלל הכותרת העברית חשב שטיינשניידר שהחיבור עצמו נכתב בעברית, ראה חיבוריו: *Die Arabische Literatur der Juden*, Frankfurt a. M. 1902, §38, n.1; *Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin 1893, p. 450

23. למהדורה מדעית של דקדוק אבן נוח לכתובים עם ניתוח, ראה G. Khan, *The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought* (לעיל הערה 13)

(4) יחלמו בניהם יתקוו מן לגה ותחלימני והחיני
 "יחלמו בניהם (איוב לט, ד), במשמעות יתחזקו, הוא מן 'הלגה' ותחלימני והחיני
 (ישעיהו לח, טז)" (כ"י ב, דף 38א).

היסוד המורפולוגי

נוסף על היסוד הלקסיקלי יש לפועל הנטוי גם יסוד מורפולוגי שצורתו נגזרת ממנו.
 על פי רוב היסוד המורפולוגי שווה לציווי היחיד ("אלאמר"). התכונה העיקרית
 בניחוח הפעלים בספר הדקדוק של אבן נוח היא זיהוי ה"אלאמר". למשל:

(5) מתדפקים על הדלת אמרה התדפק

"מתדפקים על-הדלת (שופטים יט, כב), הציווי שלו הוא התדפק" (כ"י א, דף 1ב).

(6) ותינק את בנה אמרה הינק

"ויתנק את-בנה (שמואל א א, כג), הציווי שלו הינק" (כ"י א, דף 3ב).

(7) השאלתיהו ליי אמרה השאל

"השאלתיהו לה' (שמואל א א, כח), הציווי שלו השאל" (כ"י א, דף 3ב).

במקרים רבים הציווי של הצורה הפועלית הנידונה לא נמצא במקרא, ולכן
 הציוויים המוצעים כיסודות מורפולוגיים נבנים בהיקש לפעלים אחרים. במקרים
 אחדים ציווי הפועל נמצא במקרא, אך הצורה המצוטטת כציווי אינה מתאימה
 לצורת הציווי המתועדת. למשל:

(8) ונתנוך בידם אמרה נתן ... בוזן שמר שמרנוך

"ויתנוך בידם (שופטים טו, יג), הציווי שלו נתן ... בצורה של שמר, שמרנוך"
 (הציווי המתועד תן) (כ"י א, דף 1א).

(9) ויהי אחרי הסבו אתו אמרה הסב מתל השב השם יגי מנהא השמו

"ויהי אחרי הסבו אתו (שמואל א ה, ט), הציווי שלו הסב כמו השב והשם, שנגזר
 ממנו השמו" (הציווי המתועד: הסב) (כ"י א, דף 4ב).

(10) ויטבו את ארון אלהי ישראל קיל אן אמרה הטב

"ויטבו את-ארון אלהי ישראל (שמואל א ה, ח), נאמר שהציווי שלו הטב" (הציווי
 המתועד: הטב) (כ"י א, דף 4א).

(11) ידמו כאבן אמרה נדם נטיר פלו מן נפל

"ידמו כאבן (שמות טו, טז), הציווי שלו נדם, כמו פלו, שהוא נגזר מן נפל." (הציווי
 המתועד: דם) (כ"י א, דף 19א).

מקרים כאלה מוכיחים בעליל כי תפיסת אבן נוח את הציווי כיסוד המורפולוגי לא תאמה תמיד את הצורה שתפקדה כציווי בלשון. הציווי לא היה יחידה פונקציונלית או סמנטית אלא יחידה מבנית לחלוטין והיסוד המבני שממנו נגזרה הצורה הנטויה הנידונה של הפועל. במקרים רבים היא התאימה לצורה שתפקדה כציווי, ומשום כך, בלי ספק, התייחס אליה אבן נוח במונח "ציווי" אף על פי שההתאמה לא הייתה מלאה.

צורות פועליות השייכות ליחידה לקסיקלית אחת ("לגה") יש להן על פי רוב יותר מיסוד מורפולוגי אחד ("אמר"). נחוצים כמה יסודות מורפולוגיים כדי להסביר צורות שונות של הפועל הנטוי. יסודות שונים מוצעים לא רק לכל אחד מהבניינים אלא לפעמים בעבור בניין אחד, למשל שני היסודות הֶסֶב וְהִסֵּב בדוגמאות (9) ו-(10) לעיל. העקרונות המרכזיים של שיטת אבן נוח הם: (א) קשר מבני הדוק בין היסוד המורפולוגי לבין הצורה הנטויה; (ב) אפשרות לגזור מיסוד מורפולוגי מסוים רק צורה נטויה אחת, ואין לגזור ממנו שתי צורות שונות, כמו הֶסֶבוּ וְיִסְבוּ. דוגמה נוספת:

(12) קראו למקוננות ותבואנה יקאל אן אמרהא בואה בוזן גורה אלדי הו אמר ליגורהו בחרמו ותבואנה אמרהא בא
 "קָרְאוּ לְמִקּוֹנְנוֹת וְתְבוּאָנָה יִקְאֵל אָן אַמְרַהָא בּוּאָה בּוּזֵן גּוּרָה אֵלֵדִי הוּ אַמְרַהָא
 גּוּרָה, שְׁהוּא הַצִּיּוּי שֶׁל יְגִרְהוּ בְּחֶרְמוֹ (חִבְקוֹק א, טו). אֲשֶׁר לְתְבוּאָנָה, הַצִּיּוּי שֶׁל
 בֵּא" (כ"י א, דף 20א).

כאמור היסוד המורפולוגי תואם את מבנה הצורה הנטויה הנידונה. אם הצורה המתועדת של הציווי אינה תואמת באופן מספיק מבנה זה, מוצע ציווי אחר, משוער המתאים יותר כיסוד מורפולוגי. בדוגמאות לעיל, למשל, הציווי נָתַן מספק את המקור לנו"ן בתחילת נָתַנוּ, הציווי הֶסֶב מספק את המקור לפתח ב־הֶסֶבוּ, הציווי הֶסֶב מספק את מקור הדגש בסמ"ך של יִסְבוּ, והציווי נָדַם מספק את מקור הדגש ב־יָדַמוּ. תכונות אלו אינן בציוויים המתועדים: תָּן, הֶסֶב, דָּם.

צורת הציווי המשוער לא נוצרה בדרך כלל באופן שרירותי, אלא בהיקש למשקל ("וזן") של צורות ציווי מתועדות לפעלים אחרים, או לפחות של צורות ציווי משוערות שהוצעו לפעלים אחרים, למשל: נָתַן ... בּוּזֵן שְׁמֹר, שְׁמֶרְנֶרְךָ; הֶסֶב מתל הֶשֶׁב הֶשֶׁם יגי מנהא הֶשְׁמוּ, בדוגמאות (8) ו-(9) לעיל.

לפעמים מוצעת יותר מצורת ציווי אחת ליסוד מורפולוגי אפשרי. החלופות מסומנות בהקדמת צירוף, כמו "ויקאל" (ונאמר), "קאל בעץ אלנאס" (מישהו אמר), "יגוז" (ייתכן):

(13) ותאלצהו אמרהא אַלֵּץ ... ויקאל אמרהא אַלְצָה בּוּזֵן תְּחַרְהָ יְחַמָּה
 "וְתֵאלְצָהוּ (שׁוּפְטִים טז, טז), הַצִּיּוּי שֶׁל אַלֵּץ וְנֵאמַר שֶׁהַצִּיּוּי שֶׁל אַלְצָה, בְּמִשְׁקַל
 שֶׁל תְּחַרְהָ (הַשׁוּוּה: ירמיהו יב, ה) וְיְחַמָּה (הַשׁוּוּה: תהלים נא, ז). " (כ"י א, דף 1א).

(14) כי נפץ העם מעלי אמרהא יגוז יכון נפץ [מתל] עבד יגוז איצא אן יכון אמרהא הפץ מתל המק [] נמק עבד
 "פי־נפץ העם מעלי (שמואל א יג, יא), יתכן שהציווי שלו נפץ כמו עבד ויתכן גם שהציווי שלו הפץ כמו המק [] העבר הוא נמק." (כ"י א, דף 5ב).

לפעמים ציוויים משוערים המוצעים לכמה צורות פועליות קשות הם שרירותיים ולא תואמים במישרין את מבנה הציוויים האחרים. דוגמה לכך אתה מוצא בשתי החלופות הראשונות המוצעות בפסקה הבאה:

(15) וְהַפְתִּית בַּשְּׁפִיךְ קָאל בַּעַץ אֶלְנָאס אן אַמְרָהא הַפְתָּה ... ויקאל אן אמרה הפתה
 ... ויקאל אן אמרהא הפת ... מתל המת
 "וְהַפְתִּית בַּשְּׁפִיךְ (משלי כד, כח), מִיִּשְׁהוּ אַמַר כִּי הַצִּוּוּי שֶׁלּוֹ הַפְתָּה ... וְנֹאמַר כִּי הַצִּוּוּי שֶׁלּוֹ הַפְתָּה ... וְנֹאמַר כִּי הַצִּוּוּי שֶׁלּוֹ הַפְתָּה .. כְּמוֹ הַמֶּת." (כ"י ב, דף 53ב).

נוסף על המונח "אמר" (ציווי) משתמש אבן נוח לפעמים במונח "צִיְהַר" (מהות) בקשר ליסוד המורפולוגי של הפועל. מונח זה שאל מהמחשבה הפילוסופית הערבית שבה משמעותו היא תפיסה של מהות מופשטת. הפסקה הבאה נותנת דוגמה לשימוש:

(16) כי יי אלהינו הדימנו אמרה הדים נטיר החל אלדי פי גוהר אלכלמה לא יכון יוד ולו כאן מן הדים אלדי פי גוהר אלכלמה יוד כאן הדימנו נטיר מא נקול פי השיבות אנה מן השיב אלדי פי גוהרה יוד

"פי יי אלהינו הדימנו (ירמיהו ח, יד), הציווי שלו הוא הדים כמו החל, שאין במהות המילה יו"ד. אם היה מן הדים, שיש במהות המילה יו"ד, היה הדימנו, כמו שנאמר על השיבות כי הוא מן השיב שבמהות שלו יש יו"ד." (כ"י א, דף 19א).

בפסקה זו נעשית הבחנה בין פעלים שיש להם יו"ד ב"מהות" לבין פעלים שאינם כך. ההבחנה משתקפת בצורת הציווי; פועל שיש לו יו"ד במהות, יש לו יו"ד בציווי (השיב), ולהפך, כשאין לו יו"ד במהות, אין לו יו"ד בציווי (החל).

בפסקה לעיל אפשר לפרש ציווי ומהות כתפיסות חופפות, אף על פי כן יש יסוד לסברה כי לא לכך התכוון אבן נוח.

תיאורים של מהות המילים מתייחסים רק לאותיות ואין התייחסויות להימצאות התנועות במהות אף כי התנועות הן חלק עיקרי בציווי, וההוכחה לכך היא ההבחנה בין הציווי המשוער הסב (דוגמה 9) לבין הציווי המתועד הסב.

אף על פי שהאותיות הנזכרות כשייכות למהות הן גם בצורה המוצעת של הציווי, אין זה תמיד כך. הציווי המוצע לכמה צורות פועליות שיש במהותן יו"ד, לא תמיד נכתב ביו"ד, למשל:

(17) פן אחתך לפניהם יקאל אנה מן החת אלדי לים פי גוהר אלכלמה יוד ולו כאן פי גוהר אלכלמה יוד לכאן אחיתך בוזן הקם אקימך השב אשיבך
 "פן־אחתך לפניהם (ירמיהו א, יז), נאמר כי הוא מן החת, שאין במהות המילה יו"ד.

ולו היה במהות המילה יו"ד היה אֶחֱתָךְ, במשקל הַקָּם אֶקִּמְךָ הַשֵּׁב אֲשִׁיבְךָ" (כ"א, א, דף 16, א).

בניתוח של "יִדְרְכוּ אֶת־לְשׁוֹנָם" (ירמיהו ט, ב) נאמר כי הציווי הוא הֶרְךָ בלי יו"ד. הצורות יִדְרְכוּ וּמְדַרְיָךְ הרגילות בבנין הפעיל נגזרות מן הציווי הֶרְיָךְ עם יו"ד.²⁴ אף על פי כן ברוב המקרים ציווי של הפעיל רגיל מוצע בלי יו"ד בכתוב, למשל, הֶצְדַּק מוצע לציווי של הצורה מְצַדִּיקי. (ישעיהו נ, ח) גם הפסקה הבאה מפיצה אור על העניין:

(18) ואיש ברעהו יהתלו אמרהא הֶתֵּל בּוּזָן בְּרַךְ גַּא מִן הֶתֵּל יִהְתֵּלוּ מִדְּגוּשׁ וּמִן בְּרַךְ יִגִּי יִבְרְכוּ רִפִּי יִקָּא אֵן גּוּוּהַ אֵלְכֻלְמָה אֵן תְּכוּן בִּדְגֵשׁ נְטִיר יִחְלוּ כֶּן וַיִּחְלוּ מֵעַט "אִישׁ בְּרַעְהוּ יִהְתֵּלוּ (ירמיהו ט, ד), הציווי שלו הוא הֶתֵּל בִּמְשַׁקֵּל בְּרַךְ. מִן הֶתֵּל בַּא יִהְתֵּלוּ עִם דְּגֵשׁ וּמִן בְּרַךְ בַּא יִבְרְכוּ רִפָּה. נֵאמַר כִּי (תְּכוּנַת) מֵהוּת הַמֵּלָה הִיא כִּי הוּא בִּדְגֵשׁ, כְּמוּ יִחְלוּ, כְּמוּ בְּיִחְלוּ מְעַט" (הושע ח, י). " (כ"א, א, דף 20א).

יש להסיק מפסקה זו ששני הציוויים הֶתֵּל וּבְרַךְ הם בעלי אותו מבנה שטח אך שונים במהותם; אף על פי שהכפלת הלמ"ד אינה מופיעה ביחיד של הציווי הֶתֵּל, היא תכונה מהותית של הפועל. כאן כמו במקומות אחרים המניע לשימוש בתפיסת "גִּזְהַר" הוא העיקרון של שיטת הגיזרון של אבן נוח כ"י: (א) יש קשר מבני הדוק בין היסוד המורפולוגי והצורה הנטויה ר-(ב) מיסוד מורפולוגי מסוים אי־אפשר לגזור יותר מסוג אחד של צורות נטויות.

מדי פעם הציווי נקרא "ביטוי" (לְפִטָּה), למשל:

(19) לו תצרפת לפִטָּה הֶקֶל כֵּאֵן אֵלְעֵבֵר לִיחִיד נֶקֶל וְאֵלְרִבִּים נֶקֶלוּ "אם יהיה הביטוי הֶקֶל נטוי, העבר ליחיד הוא נֶקֶל, והרבים נֶקֶלוּ" (כ"א, א, דף 22). במסורת המחשבה הדקדוקית הערבית של ימי הביניים, שהמונח שאול ממנה, משמעות "לְפִטָּה" (או "לְפִטָּה") היא הצורה הפונטית של המילה, דהיינו מציאות לשונית ולא צורה מופשטת.²⁵ יוצא מכך כי הציווי נחשב כמציאות לשונית בצורה פיזית.

לעומת זאת, ה"גִּזְהַר" נחשב, כפי הנראה, משהו מופשט, מתאים למשמעותו בספרות הפילוסופית של אותה תקופה. הוא מתהווה מן האותיות, ובהן אותיות חלשות כמו יו"ד. לאות חלשה ב"גִּזְהַר" לא היה בהכרח מימוש ברור במבטא הציווי או בכתיבתו, השווה הֶחֱת וְהָשֵׁב בְּדוּגְמָה (17), כלומר יש לציווי השני יו"ד ב"גִּזְהַר" שלו, אך אין בזה של הראשון. נוסף על כן, ייתכן כי ה"גִּזְהַר" יכול להכפלה של אות שאינה מופיעה בציווי. בפסקאות הנזכרות לעיל מונח ה"גִּזְהַר" נמצא בדרך כלל בביטוי "גִּזְהַר אֵלְכֻלְמָה" ("מהות המלה"). "כלמה" היא המציאות

²⁴ כ"א, א, דף 20א.

²⁵ ראה: Cf. J. Owens, *The Foundations of Grammar: An Introduction to Medieval Arabic Grammatical Theory*, Amsterdam and Philadelphia 1988, pp. 91–92

הלשונית, ו"ג'והר" הוא המהות המופשטת הנסתר, ביתר דיוק, ה"ג'והר" הוא המהות של היסוד המורפולוגי. בצורות הנטויות הנגזרות מהיסוד המורפולוגי אפשר שיישמשו אותיות של ה"ג'והר" ויתוספו אותיות שלא שייכות לו. למשל, הצורה אַתְּקִינְךָ (ירמיהו כב, כד) נגזרת מהציווי נְתַק, אך הנו"ן המקורית נשמטה, ונוספה נו"ן שנייה "שלא שייכת למהות המילה" ("לא מן ג'והר אלכלמה").²⁶

כפי הנראה, כאן נסתר גרעינה של תאוריית השורשים המופשטים עם רדיקלים חלשים ומוכפלים המתאימה לכמה מהתפיסות המרכזיות של חיוג. ברם אבן נוח אינו מפתח את התאוריה הזאת באופן שיטתי, ופרטים אחדים נשארים בלתי ברורים. היסוד המורפולוגי הישיר של צורה פועלית נטויה הוא ציווי הבניין הנדון. מהות המילה (ג'והר אלכלמה) היא מהות הציווי של הבניין, דוגמת ההתייחסויות להימצאות יו"ד במהות של הַשֵּׁב, שאין קיומה אפשרי במהות הציווי שוב.

כבר הייתה מודעות לכך כי יש קשר בין הבניינים של הפועל. הבניינים השונים היו מסווגים יחד כשייכים לאותה ה"לגה" ("לשוין"), דהיינו הייתה להם אותה משמעות לקסיקלית יסודית. אף כמה פסקאות בדקדוק של אבן נוח מראות שה"לגה" לא נחשבה אך ורק כמכנה המשותף הסמנטי המייחד את הצורות השונות השייכות לה. ייחוס ציוויים מבניינים שונים של הפועל ל"לגה" אחת משמעו לא רק יחס סמנטי אלא גם מורפולוגי, כלומר שהם נגזרים מהיסוד ("אצל") של ה"לגה". יסוד ה"לגה" הוא יסוד מורפולוגי ובו האותיות המרכזיות, דהיינו רדיקלים המשותפים לכל המילים השייכות ל"לגה".

בכמה פסקאות מוצע הציווי היסודי, דהיינו ציווי הקל ליסוד ה"לגה". במקומות אחרים יסוד ה"לגה" מופשט יותר ושווה במשמעות למה שנקרא גם "ג'והר אללגה" (מהות ה"לגה") המתהווה מאותיות היסוד של הציווי היסודי של ה"לגה", כמו ש"ג'והר אלכלמה" (מהות המילה) מתהווה מאותיות היסוד של ציווי הבניין. התפיסה השנייה על יסוד ה"לגה" דומה למה שאנו רגילים לננות "שורש הפועל", אך אבן נוח לא משתמש בה בעקיבות ולא מפתח אותה.

לפיכך, המילים השייכות ליחידה לקסיקלית אחת, דהיינו "לגה" אחת, שוות הן במשמעות הן ביסוד המורפולוגי. במקרים אחדים מציע אבן נוח שני יסודות מורפולוגיים ל"לגה" כדי להסביר את כל הצורות השייכות לה, כפי שהוא מציע יסודות ציווי שונים כדי להסביר סוגים שונים של צורות נטויות בבניין אחד (למשל הַסֵּב וְהַסֵּב), וזאת כתוצאה מהעיקרון הכללי בשיטתו כי אי-אפשר לגזור וריאנטים כאלה מיסוד יחיד. לדוגמה, ה"לגה" שהצורה נְקִטו (יחזקאל ו, ט) שייכת לה יש לה, לפי אבן נוח, שני יסודות מורפולוגיים, הן הציווי קֵט בלי וי"ו הן הציווי קֵט עם וי"ו. הצורה הנידונה נְקִטו נגזרת מן קֵט, אך צורה כמו אַקֵּט (תהלים צה, י) נובעת

מן היסוד קוט'²⁷. אך מכאן אין הוא מתקדם להציע שורש מופשט (כמו קט) ששני היסודות נגזרים ממנו. לפי תיאורו, היחס ביניהם מתהווה בכך שהם שייכים לאותה יחידה לקסיקלית, משמעו שיש להם יסוד סמנטי ומורפולוגי משותף.

אבן נוח מבחין שבאותיות המרכזיות ביסוד ה"לגה" יש לפעמים אותיות חלשות, כמו וי"ו בדוגמה הקודמת, אף על פי כן יש לציין שאין הוא מפתח תאוריה של שלשיות כללית בשורשים כמו חיוג' למשל, ואינו מבחין באות סופית חלשה ביסוד של פעלי ל"ה. אבן נוח טוען, למשל, כי צורה כמו יָזָה (ויקרא ו, כ) יש לה יסוד של אות אחת בלבד,²⁸ ולעומת זאת, הצורה הַתְּמָהוּ (חבקוק א, ה) נובעת מן הציווי הַתְּמָה, והה"א הסופית שלו שייכת למהות ("ג'והר") המילה.²⁹

בכמה מקרים מייחס אבן נוח שני ציוויים משני בניינים שונים לפועל אחד ומסווגם לראשוני ("אלאמר אלאול") ולתנייני ("אלאמר אלתאני"). הציווי הראשוני הוא היסוד המורפולוגי לציווי התנייני ואינו בהכרח מהבניין הקל. למשל, הציווי של מְתַדְפְּקִים (שופטים יט, כב) הוא הַתְּדַפֵּק, והציווי הראשוני שלו הוא דַּפֵּק. פועל זה מתועד במקומות אחרים במקרא בבניין קל אך לא בפיעל, אך הפיעל המשוער דומה יותר מבחינת המבנה לבניין התפעל מאשר הבניין הקל. כך נוהג אבן נוח להציע כיסוד ציווי משוער שמתאים ודומה לצורה הנטויה במקום הציווי המתועד. נוסף על ההַתְּפַעֵל, הַנְּפַעֵל, הַפְּעַל וההַפְּעַל/הַפְּעַל הם ציוויים תנייניים שיש להם יסוד ציווי ראשוני. היסודות הם כדלהלן:

ציווי ראשוני	ציווי תנייני
קל	נפעל
פיעל	התפעל, פועל
הפעיל	הופעל/הפעל

היחסים המורפולוגיים בין הבניינים לפעלים השונים מאותה ה"לגה" מתבטאים בתפיסה הנ"ל של יסוד ה"לגה" ושל ציווי ראשוני וציווי תנייני. היחסים בין הבניינים לפעלים השונים אינם מתבטאים בסיווגם לבניינים כלליים מופשטים, כהרגלנו מאז חיוג'. אבן נוח מקבץ יסוד ציווי עם ציוויים אחרים שיש להם משקל תואם ("וון") בצורה האקטואלית, השטחית שלהם, ואיננו עושה הכללות מרחיקות לכת בשימוש בהפשטות, למשל: נתן בון שְׁמַר (דוגמה 8), הָסַב מַתַּל הָשַׁב (דוגמה 9).³⁰

27. כ"י א, דף 24א.

28. בקטע מן הגניזה T-S Ar. 23.99, שפרסם ד' בקר, "קטעים מתוך פירושים לשוניים קראיים לספר ויקרא ולספר ישעיה", לשוננו, נא (תשמ"ז), עמ' 154.

29. כ"י ג, דף 105א.

30. השווה הערות א' ממן, על המונח "וון" בחיבורי אלפאסי ואבו אלפרג' הארון: "המחשבה הדקדוקית בימי חבנייים: בין הקראים לרבנים", מ' בראשר (עורך), מחקרים בלשון, ז, ירושלים תשנ"ו, עמ' 92-93.

הזכרתי לעיל את דרכו של אבן נוח להסביר צורות שונות של פועל בבניין אחד בגזירה משני יסודות שונים של ציווי, למשל וַיִּסְבּוּ נגזרת מן הִסַּב, אך הִסְבּוּ מן הִסַּב, וְתִבּוּאֵינָה נגזרת מן בּוֹאָה, אך תִּבּוּאֵינָה מן בּוֹא. אולם במקרים מועטים גזור אבן נוח את אחד הוריאנטים מן המקור; המקור עצמו נגזר מיסוד הציווי.

(20) ותשכנה הערים אמרהא שב אלדי הו מאכוד מן שוב אעני הו מצדר גא מן שוב כמא יקול אן אכול הו מצדר מן אכול אלדי הו אמר ... פצאר שוב הו מאכוד מן שוב ולס [ע]לה סביל זך דק ונש אלתי הי אואמר ברוסהא אלאן גא מן שב תִּשְׁכְּנָה ומן שוב תגי ותִּשְׁכְּנָה

"וְתִשְׁכְּנָה הָעָרִים (שמואל א ז, יד), ה'אמר' שלה שב, שהוא נגזר מן שוב, דהיינו הוא מקור הנגזר מן שוב, כמו שנאמר כי אכול הוא מקור הנגזר מן אכול, שהוא ציווי ... שב נגזר מן שוב ואינו כמו זך, דק ונש, שהם ציוויים מקוריים. עכשיו, מן שוב נגזרת הצורה תִּשְׁכְּנָה ומן שוב נגזרת תִּשְׁכְּנָה." (יחזקאל טז, נה) (כ"י א, דף 5א).

בפסקה זו משתמש אבן נוח במונח "אמר" במשפט "אמרהא שב אלדי הו מאכוד מן שוב" באופן מורחב בהתייחסו ליסוד המורפולוגי, אפילו יסוד זה צורת מקור לו. יש הבחנה בין שב לצורות זך, דק ונש שנקראות "אואמר ברוסהא" (השווה את המונח "אלאמר אלאול"), דהיינו יסודות מורפולוגיים קדומים, בלתי נגזרים. הרקע ההגיגי לגיזרון זה הוא כדלהלן: (א) לצורה תִּשְׁכְּנָה נדרש יסוד מורפולוגי – שוב; (ב) הצורה שוב תואמת את צורת המקור (השווה: יהושע ב, טז); (ג) לשוב יש אותו מבנה כמו לצורות: זך, דק, ונש, אך הן שונות בצורות הנטויות שלהן מן שוב בהכפלת האות האחרונה, למשל נִשְׁנִי (בראשית מא, נא), נִפּוּ (איכה ד, ז ועוד), נִדְקַנּוּ (ישעיהו כח, כח); (ד) הבדל זה בנטייה הוסבר בעובדה שהיסוד המורפולוגי שוב הוא מקור שנגזר מהציווי שהוא היסוד הקמאי. לעומת זאת, הצורות זך, דק ונש הן ציוויים ויסודות קדומים ("אואמר ברוסהא"). כתפיסת המהות ("גיזרה") כן תאוריה זו של גזירה מצורת המקור נובעת בהכרח מהעקרונות של שיטת אבן נוח כי: (א) יש יחס מבני הדוק בין היסוד המורפולוגי והצורה הנטויה; (ב) אי-אפשר לגזור מיסוד מורפולוגי מסוים יותר מסוג אחד של צורות נטויות.

דוגמאות אחרות:

(21) אר[ו] עיני יקאל אנהא עבר מן אלאסם מתל טבו אהליף ומתל בשו. אלאן קד קלנא קבל הדא אן בשו גשו טבו יגזו אנהא מן בש ומן טוב ומן גש אלדין המא בוזן שב אלדי הו מאכוד מן שוב אעני הו מצדר גא מן שוב ולס הו אמר בראסה מתל של בו גז קש. ודלך אן מן הדא אלא[ואמר] תגי מנהא אלעתידות מדגוש[ו]

"אר[ו] עיני (שמואל א יד, כט), נאמר כי הוא צורת עבר הנגזרת מן שם, כמו טבו אהליף (במדבר כד, ה) וכמו בשו. עכשיו אמרנו כי בשו, גשו טבו יתכן שהם מן בש, מן טוב ומן גש, שהם במבנה שב, שהוא נגזר מן שוב, דהיינו הוא מקור נגזר מן שוב

ולא יסוד (מלולית: ציווי) קמאי כמו של, בּוּ, גּוּ, קש. זה משום שמן ציוויים אלה נגזרות צורות של העתיד עם דגש. " (כ"י א, דף 6א).

(22) והעלתה לו מימים ימימה מא קאל והעלתה. ודלך אן לו קאל והעלתה כאן דלך עבר מן אלאמר אלדי הו העלה פלמא קאל והעלתה גא דלך מן אלמצדר "והעלתה לו מימים ימימה (שמואל א ב, יט), לא נאמר והעלתה. זה משום שאם נאמר העלתה, היה זה צורת עבר נגזרת מן הציווי, שהוא העלה. כיון שנאמר והעלתה נגזר מן המקור. " (כ"י א, דף 3ב).

אם צורות כמו העלה בסגול בתחילתן נגזרות מן הציווי היסודי העלה, אי־אפשר לגזור את הצורה העלתה בפתח בתחילתה מאותו יסוד, לפיכך היא נגזרת מהמקור (להעלות או להעלה), שהוא מתאים לה מבחינת המבנה ובפתח שבתחילתו. הסבר אחר, שאבן נוח משתמש בו כדי לקיים את העיקרון שאי־אפשר לגזור מיסוד מורפולוגי אחד יותר מסוג אחד של צורות נטויות, הוא תפיסת התהליכים הפונטיים, המאפשרת גזירת שני פעלים בעלי צורות נטויות שונות מציווי בעל אותו המבנה ("וון"). גיזרון הצורות הנטויות השונות מתייחס לצורה בעלת אותו המבנה, אלא שפועל אחד עובר תהליכים פונטיים שמשנים את המבנה שלו. אבן נוח מכיר שני תהליכים, הלא הם השמטה ("אכ'תצאר") ותוספת ("זיאדה"). דוגמאות:

(23) ולנו בגבעה אמרה לון בון שויב כאן חקהא אן תכון ולננו מתל ושבנו וקמנו ... פצאר אלדגש פי ולנו מקאם אלנון אלמכתצר "ולנו בגבעה (שופטים יט, יג), הציווי שלו לון, במבנה שויב. לפי החק היה צריך להיות ולננו, כמו ושבנו וקמנו ... הדגש בלנו בא במקום הנו"ן המושמטת. " (כ"י א, דף 1ב).

(24) ואת בניהם כלו בבית קיל אן אמרהא פלא מתל מצא קרא יגי מנהמא מצאו קראו פלאו פצארת פלו באכתצאר אלאלף פיהא "ואת־בניהם פלו בבית (שמואל א ו, י), נאמר שהציווי שלו הוא פלא, כמו מצא וקרא, שנגזרים מהם מצאו, קראו וכלאו. נהיה לפלו בהמשטת האל"ף" (כ"י א, דף 4ב).

(25) ותאלצהו אמרהא אלץ ואכתצר אלדגש פיהא "ותאלצהו (שופטים טז, טז), הציווי שלה הוא אלץ והדגש בה הושמט" (כ"י א, דף 1א).

(26) והפתית בשפתין ... יקאל אן אמרהא הפת ואלעבר הפת מתל הית וכמא גא מן הית והמתם יגוז יגי מן הפת והפתם ויכון והמתית מתל והפתית וכמא אלתו פי והמתם הו אצלי כדאך אלתו פי והפתית הו אצלי ואליווד פיה זאיד וכמא והמתם הו

מכתצר אלתו אלו אחד והו וְהַמְתָּם פִּיכּוּן מַתְּלָה וְהַפְתָּם וְאֵלְכֵלָאָם אֵלְמַסְתִּקְבֵּל
יְכוּן וְהַמְתָּהּ וְהַפְתָּהּ וְקוּלָהּ וְהַפְתִּיתָ פְּאֵלִיּוֹד פִּיהּ זְאִיד וְלוֹ לֹם יְכֵן יוֹד כֵּאֵן וְהַפְתָּהּ
מַתֵּל וְהַמְתָּהּ

"וְהַפְתִּיתָ בְּשִׁפְתֶיךָ (משלי כד, כח) ... נאמר כי הציווי הוא הַפְּתָה, והעבר הוא הַפְּתָה
כְּמוֹ הַמָּת. כְּמוֹ שֶׁוְהַמְתָּם נִגְזֹר מִן הַמָּת, כֵּךְ אִפְשֵׁר לְגִזּוֹר וְהַפְּתָם מִן הַפְּתָה וְלֵהִיּוֹת
וְהַמְתִּיתָ כְּמוֹ וְהַפְתִּיתָ. כְּמוֹ שֶׁהַתִּי"ו בְּהַמְתָּם מְקוּרִית הִיא, כֵּךְ הַתִּי"ו בְּהַפְתִּיתָ
מְקוּרִית הִיא וְהִי"ד בַּהּ נִוסַפְתָּ הִיא. כְּמוֹ שֶׁתִּי"ו אַחַת הוֹשֵׁמְטָה בְּהַמְתָּם וְהַצּוּרָה
הַמְקוּרִית שֶׁלָּהּ הִיטָה וְהַמְתָּם, כְּמוֹהוּ (זוֹ שֶׁל הַמְּפֹעֵל שֶׁלֹּנוּ) הִיטָה וְהַפְתָּם. הַעֲתִיד
יְהִיָּה וְהַפְתָּה. אֲשֶׁר לְצוּרָה וְהַפְתִּיתָ, הִי"ד בַּהּ נִוסַפְתָּ הִיא. אֵלּוּלָהּ הִיטָה יו"ד בַּהּ,
הַצּוּרָה הִיטָה וְהַפְתָּה כְּמוֹ וְהַמְתָּה." (כ"י ב, רפ"ב 53-54א).

תהליכים פונטיים מסבירים גם הבדלים מבניים בין הצורה הנטויה לבין הציווי,
היסוד שלה, למשל:

(27) וְנִקְמָתִי מֵאִיבִי אִמְרָהּ הַנְּקָם ... וְאֵלְנוֹן פִּי נִקְמָתִי מִכְּתַצֵּר
"וְנִקְמָתִי מֵאִיבִי (שְׁמוּאֵל א יד, כד), הַצִּוּי שֶׁלָּהּ הַנְּקָם ... וְהַנְּ"וּן בִּנְקֻמָּתִי הוֹשֵׁמְטָה."
(כ"י א, דף 6א).

גִּזּוּרֵן הַשְּׁמוּת

נְדוּן בְּקִיצוֹר בְּתַאֲרִייתָ אֲבָן נוּחַ בְּקִשֵׁר לְתוֹרַת הַצּוּרוֹת שֶׁל הַשְּׁמוּת.
כְּמוֹ בְּנִיתוּחַ הַפְּעִלִים, אֲבָן נוּחַ מִבְּחִין הַבְּחִנָּה כְּרוּרָה בֵּין הַיְחִידָה הַלְקְסִיקָלִית
הַיְסוּדִית ("הַלְגָּה") שֶׁהַשֵּׁם שִׁיךְ לָהּ לְבִין הַיְסוּד הַמּוֹרְפּוֹלוֹגִי שֶׁצּוּרָתוֹ נִגְזֹרַת מִמֶּנּוּ.
הַ"לְגָּה" מוּזוּהָ בְּדֶרֶךְ כָּלֵל עִם מוּבָאָה מִפְּסוּק שֶׁמְכִיל מִיֵּלָה אַחַרְתָּ הַשִּׁיכַת לְאוּתָהּ
הַ"לְגָּה", לְמַשֵּׁל:

(28) תְּכָכִים ... יְקָאֵל אִנְהָא מִן לְגָהּ וְהֵם תְּפּוּ לְרַגְלִיךָ אֵלְדִי תַפְסִירָה אַחַתְּאָגוּ
"תְּכָכִים (משלי כט, יג) ... נאמר שהיא מן ה'לגה' של וְהֵם תְּפּוּ לְרַגְלִיךָ (דְּבָרִים לג, ג),
תְּרַגְמוּ 'הַצְּטֵרְכוּ' (כ"י ב, דף 55א).

הַיְסוּד הַמּוֹרְפּוֹלוֹגִי, שֶׁנִּקְרָא עַל פִּי רֹב הַ"אַצֵּל", הוּא הַצּוּרָה הַפְּשׁוּטָה הַבְּלִית
נְטוּיָה, דֵּהִינּוּ הַזְּכוֹר הַיְחִיד הַמּוּכְרַת בְּלִי כִּנּוּי גוֹף נִוסְפִים. צוּרַת הַהִפְסָק נִחְשַׁבַת
צוּרָה נְטוּיָה, וְהַיְסוּד הוּא תְּמִיד צוּרָה בְּהַקְשֵׁר. אִם הַצּוּרָה הַיְסוּדִית שֶׁל הַשֵּׁם אִינְהָ
מְתוּעַדַת, לְעֵתִים אִפְשֵׁר לְגִזּוֹר אֵת הַצּוּרָה הַנְּטוּיָה מִיּוֹתֵר מְצוּרָה יְסוּדִית אַחַת,
בְּמִקְרִים כֵּאלֵה נִיתְנוּת הַאִפְשֵׁרוּיּוֹת הַשּׁוֹנוֹת, לְמַשֵּׁל:

תְּכָכִים אֵלְיְחִיד לְהָא יְגוּזוּ יְכוּן תְּכָךְ וְיַחַתְמֵל אֵיֲצָא יְכוּן תְּכָךְ בּוּזֵן דְּכָר דְּכָרִים
"תְּכָכִים (משלי כט, יג), יִתְכֵן שֶׁיְחִיד שֶׁלָּהּ תְּכָךְ, וְאִפְשֵׁר גַּם שֶׁהוּא תְּכָךְ כְּמִבְּנֵה דְּכָר,
דְּכָרִים" (כ"י ב, דף 55א).

כְּמוֹ בְּנִיתוּחַ הַפּוּעֵל, אֵיֲאִפְשֵׁר לְגִזּוֹר מְצוּרַת יְסוּד מְסוּיַמַת צוּרוֹת נְטוּיּוֹת בְּעֵלוֹת
מְבִנָּה שׁוֹנָה. לְמַשֵּׁל, לֹא יִתְכֵן שִׁיְסוּד הַצּוּרָה רְחֻמִים יְהִיָּה רְחֻם, מְשׁוּם שֶׁאֵם כֵּן, יְהִיָּה

הרבים רְחַמִּים, כמו נְעָרִים הנגזר מן נָעַר. אם כן היסוד הוא הצורה המשוערת רְחַמָּה, בהיקש לַמְעֵשָׁה מְעֵשִׁים.³¹ סטיות מן הנטייה הרגילה מוסברות לעתים בגזירה מצורת הסמיכות של היחיד ולא מהיחיד המוכרת במישרין, למשל, צורת הרבים גְּמֵלִים נגזרת מצורת הסמיכות גְּמֵל.³²

מכיוון שהיסוד המורפולוגי הוא היחיד המוכרת של השם, בצורות כמו מְשָׁפֵט וּפְזוּנָה המ"ם והתי"ו התחיליות נחשבות מקוריות כמו האותיות האחרות, כלומר הן שייכות ליסוד המילה ("אצל אלכלמה"). ברם, תחיליות אלה אינן ביסוד ה"לגה". בדקדוק של אבן נוח ברוב המקרים השמות מנותחים לפי צורת היחיד המוכרת. אך לעתים יסוד מורפולוגי זה חוזר ונגזר מצורת הציווי של הפועל, למשל:

(30) במקהלים אברך ייי אליחיד יכון מקהל וגא מן אלאמר אלדי הו הקהל ודא ראתי מתל מזבחו מקדשו מסמרים מהלכים פהי מן אלאמר אלדי הו זבח קדש סמר הלף "במקהלים אברך ייי (תהלים כו, יב), היחיד יהיה מקהל, והוא בא מן הציווי הקהל. ואם אתה מוצא מזבחו, מקדשו, מסמרים ומהלכים, הם באים מן ציווי שהוא זבח, קדש, סמר והלף." (כ"י ב, דף 17א).

יחס זה בין הציווי לשם מתאים ליחס בין הציווי הראשוני לציווי התנייני. לציווי יש תכונות מבניות הנמצאות גם בשם, ולפיכך הוא נחשב המקור המורפולוגי בגיזרון השם.

ובכן, גם בשמות וגם בפעלים אפשר לחלק את הגיזרון המורפולוגי לשתי רמות: (א) יסוד מורפולוגי פשוט של המילה הנטויה (ב) יסוד קמאי שהיסוד הנזכר נגזר ממנו. נוסף על זה, יש מציאות מורפולוגית שנקראת יסוד ה"לגה", וכפי הנראה זוהי רמת גיזרון שונה מזו של הציווי הראשוני או הציווי כיסוד השם. כאמור מונח "יסוד ה'לגה'" מתייחס לשני דברים, לעתים הוא מתייחס לציווי הבניין הקל ולעתים לשורש המופשט. הציווי הראשוני או הציווי היסודי של השם יש שהוא ציווי קל, אך גם יש שהוא ציווי מבניין אחר, לפיכך אפשר שלמילה יהיו שלוש רמות של גיזרון. המניע להצעת הרמות השונות האלה הוא המאמץ לקיים יחסים מבניים ברורים בין היסוד לבין הצורה הנטויה.

השוואה עם מקורות אחרים

בחומר הדקדוקי הנמצא בכתבי קראים אחרים מן המאה העשירית יש הקבלות רבות לתפיסות המשתקפות בספר הדקדוק של אבן נוח ולמונחיו. הרעיון שהציווי הוא הצורה היסודית של הפועל נמצא בחיבורים של יפת בן עלי, דוד בן אברהם אלפאסי³³

31. כ"י ב, דף 17ב.

32. כ"י ב, דף 39ב.

33. ראה: S. L. Skoss, *The Hebrew-Arabic Dictionary of the Bible Known as Kitāb*

וסהל בן מצליח.³⁴ הוא נמצא גם בטקסט הדקדוקי הקראי שפרסם הרכבי.³⁵ אבו אלפרג' הארון, שכתב במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, דוחה את תפיסת הראשוניות של הציווי הנמצאת במסורת הדקדוק המוקדמת של הקראים וטוען שהפעלים הנטויים נגזרים מן המקור.³⁶ הוא מותח ביקורת גם על תפיסת הציווי הראשוני וגם על תפיסת הציווי התנייני.³⁷ למרות טענותיו התאורתיות האמורות, הוא כולל בחיבוריו חומר על שיטת הפועל מן המסורת הקראית המוקדמת. בחומר זה, כמו בתיאורו את נטיות הפועל, הוא נותן את הציווי בראש רשימת צורות הפעלים. יתר על כן, בשיטתו, כמו בזו של אבן נוח, לעתים יש לבניין אחד כמה יסודות ציווי המתאימים לשינויים בצורות הנטויות.³⁸ מסורת ראשוניות הציווי עדיין נמצאת בכתבי עלי בן סלימאן מן המחצית השנייה של המאה האחת עשרה³⁹ וגם בחיבור הדקדוקי הקראי "מאור עין" שנכתב בביזנטיון במחצית השנייה של המאה האחת עשרה.⁴⁰

המונח "לגה" המתיחס ליחידה לקסיקלית הוא תרגום ערבי של המונח העברי "לשון", ונמצא במשמעות דומה בספרות חז"ל ובהערות מסורת המקרא. הוא מופיע גם בחיבורים דקדוקיים של קראים אחרים הן בערבית הן בצורתו המקורית בעברית.⁴¹

יש כמה הקבלות בין המסורת המוקדמת של הקראים המשתקפת בספר הדקדוק של אבן נוח לבין התפיסות הדקדוקיות של סעדיה גאון. בשיטתו של סעדיה גאון יסוד השם לא היה השורש המופשט אלא הצורה הבלתי נטויה ביחיד המוכרת. צורת ההפסק נחשבה כנגזרת מן הצורה היסודית. ההבדל העיקרי בין הקראים לבין סעדיה גאון, שסעדיה גאון טען שהמקור או שם הפעולה הוא יסוד הפעלים, למשל הצורה הפועלית שְׁמַרְתִּיךָ נגזרת מן השם שְׁמִירָה וְחָנָה נגזרת מן מְחַנֵּה. הוא מכנה את היסוד

Jāmi' al-ʿAlfāz (Agron) of David ben Abraham al-Fāsī the Karaite (Tenth Century: I-II, New Haven 1936-1945, p. ixxxv.

34. ראה: פינסקר (לעיל הערה 4), עמ' 27.
 35. הרכבי (לעיל הערה 16), עמ' עד-פד.
 36. ראה: בכר (לעיל הערה 4), עמ' 239.
 37. אלכתאב אלכאפי, כ"י פירקוביץ' Ev. Ar. I 4478 דפים 34א-35ב.
 38. ראה: בכר (לעיל הערה 4), עמ' 242, 246; ד' בקר, "שונוה מן הערבית": בכתבי חכמי הלשון היהודים בימי הביניים", אהרן דותן (עורך), מחקרים בעברית ובעברית (תעודה, ו), עמ' 249-275; ממן (לעיל הערה 30), עמ' 87-95.
 39. ראה: סקוס (לעיל הערה 3), עמ' 129.
 40. ראה: המהדורה של מ"צ זסלין (מהדיר), מאור עין, מוסקבה 1990; והביקורת של א' ממן, "מאור עין" ותולדות המחשבה הדקדוקית העברית", לשוננו, נח (תשנ"ד), עמ' 153-165.
 41. ראה למשל, אלפאסי, מהדורת סקוס, עמ' 740 (*Jāmi' al-ʿAlfāz*); לגה אלנתינה; אבו אלפרג' הארון, אלכתאב אלכאפי, כ"י פירקוביץ', Ev. Arab. I 4478, דף 35א: לשון הליכה.

המורפולוגי ה"אָצֶל" או ה"גִּזְוֶהֶר", כפי הנראה בלי הבחנה משמעותית בין שני המונחים.⁴²

ייתכן שהייתה איזו שהיא זיקה בין סעדיה גאון לבין הקראים המוקדמים בתחום המחשבה הדקדוקית. עדות נוספת לכך נמצאת בטקסט הדקדוקי הקראי שפרסם הרמב"ם. לטקסט מצורפים לוחות של נטיות הפועל הדומים במבנה ללוחות של סעדיה גאון שבחיבורו "כתאב פציח לגה אלעבראניין",⁴³ ובהם אפילו אותו הפועל המדגים את הצורות הנטיות, דהיינו "שמע". עם זאת כנוכר לעיל, לאבן נוח ולקראים המוקדמים הייתה תפיסה של גיזרון הפועל שונה משל סעדיה גאון. יש להעיר גם כן שתאוריית הגיזרון של סעדיה גאון לא הייתה מפותחת כשל אבן נוח, שהתבסס יותר ממנו על ההתאמה המבנית בין היסוד המורפולוגי לצורה הנטויה. נוסף על כן, התפיסה של "גִּזְוֶהֶר" המופיעה בספר הדקדוק של אבן נוח היא, כפי הנראה, שורש מורפולוגי מופשט שיכול להכיל אלמנטים שהם נסתרים בכתב, כמו אותיות חלשות והכפלה. תפיסה זו של "גִּזְוֶהֶר" שונה מתפיסת השורש בחיבורי המילונאים של המאה העשירית, כמו מנחם בן סרוק, יהודה אבן קוריש ודוד בן אברהם אלפאסי. לפי חכמים אלו כל אות שהיא נעלמת בנטייה אין להתייחס אליה כחלק מן השורש, וייתכן ששורשים של "אותיות יציבות" מתהווים משתי אותיות או אפילו מאות אחת, למשל השורשים המוצעים לפתב, יָדַע וּהָפָה הם: כת"ב, ד"ע ו-כ. המילונאים של המאה העשירית לא פיתחו תאוריית גיזרון שמשוגלת להסביר בסדרה של תהליכים מורפולוגיים ופונטיים איך נגזרו הצורות השונות של המילה.⁴⁴ לפיכך מהערכת מילוניהם מתחוויר כי הם מזהים את השורש כקבוצה של אותיות יציבות הנשארות בכל הצורות הנטיות של המילה. שורש של אותיות יציבות אינו אלא המכנה המשותף המבני של הצורות הנטיות, והשתמשו בו כדרך לסיווג אחיד של הצורות הנטיות במילון ולא כתפיסה תאורטית הנובעת מהשיטה של חוקי הגיזרון. לעומת זאת, אבן נוח השתמש בתאוריית הגיזרון לחוקים ברורים. חוקי התאוריה שלו מציעים לקיים את האותיות החלשות ואת ההכפלה שבמבנה הנסתר ("גִּזְוֶהֶר") של הצורות, כמו הָקַם וסב, עם זה הוא לא פיתח תאוריה של שלשיות כללית בשורשים, ואף תלמידו אבו אלפרג' הארון לא עשה כן.⁴⁵

42. ראה: אסתר גולדנברג, "עיונים באגרון לרב סעדיה גאון", לשוננו, לו (תשל"ג), אהרן דותן, אור ראשון בחכמת הלשון, ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון, ירושלים, תשנ"ז עמ' 275-290; הנ"ל, "לוח הנטייה העברי הראשון", לשוננו, מג (תשל"ט), עמ' 83-99.

43. ראה: S. L. Skoss, "A Study of Inflection in Hebrew from Saadia Gaon's", Grammatical word 'Kutub al-Lughah'", *Jewish Quarterly Review*, NS 43 (1942), pp. 171-212 ורותן (לעיל, הערה 42).

44. השווה: ג' גולדנברג, "על השוכן החלק והשורש העברי", לשוננו, מד (תשמ"מ), עמ' 287.

45. ראה: בכר (לעיל הערה 4), עמ' 256.

חיוג' היה המדקדק הראשון במערב שפיתח את תפיסת השורש כסוד מורפולוגי במסגרת התאוריה השיטתית של הגיזרון. חיוג' ואבן נוח היו בני אותה תקופה, אך איש מהם לא הכיר את חיבורי חברו, ואין כל עדות שתורת חיוג' הגיעה לקראים במזרח לפני זמנו של אבו אלפרג' הארון.⁴⁶ בשורש, לפי חיוג', יכולות להיות אותיות חלשות וגם אותיות מוכפלות; הוא לא היה הראשון במערב שהכיר בקיום שורשים חלשים, הקדים אותו בזה דונש בן לברט⁴⁷ שכלל אותם בתאוריית הגיזרון.

תאוריית חיוג' על המורפולוגיה של הפועל שונה מזו של אבן נוח. שיטתו המפורסמת התבססה על תפיסת השלשיות כמבנה המינימלי של השורש. תאוריה זו השתמשה שימוש מרחיק לכת בהפשטות ובתהליכים פונטיים יסודיים, מה שאין בשיטתו של אבן נוח. שורשים שלמים וחלשים הם מסווגים בסדרה אחידה של משקלים מורפולוגיים המתבטאים בשורש פע"ל. למשל, הפעלים קם, יקום מפעלי ע"ו, לפי חיוג' הם בעלי אותו משקל כפועל השלם שָׁמַר, יִשְׁמַר. ההשוואה במשקל נעשית ברמת ההפשטה. הצורה היסודית של יקום הייתה יקום כמו יִשְׁמור, אך בגלל חולשת האות האמצעית יקום עובר תהליך פונטי וממנו מתהווה הצורה יקום, והצורה היסודית יקום היא הפשטה תאורטית. בדרך ההפשטה הכליל חיוג' בתורת הצורות וקבע מספר קטן יחסי של משקלים. שימוש זה במשקלים מופשטים הושפע מהמסורת הדקדוקית הערבית.

שיטת אבן נוח פעלה ברמה פחות מופשטת, הוא הכליל רק בויהוי קשרים בין צורות קיימות או לפחות שיכולות להתקיים בלשון.

46. ראה: סקוס (לעיל הערה 3), עמ' 18 (מבוא); אלדר (לעיל הערה 12), עמ' 15.

47. ראה: א' אלדר, "התפתחות מושג השורש העברי", ברית עברית עולמית, כנס 8 (תשנ"ב),

עמ' 21-32.